

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 11 (2017)

Περί του είναι/όντος στη φαινομενολογική
θεώρηση του Hegel

Σπύρος Χαλβαντζής

doi: [10.12681/ethiki.22768](https://doi.org/10.12681/ethiki.22768)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χαλβαντζής Σ. (2020). Περί του είναι/όντος στη φαινομενολογική θεώρηση του Hegel. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (11), 111–120. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22768>

Περί του είναι/όντος στη φαινομενολογική θεώρηση του Hegel

ΣΠΥΡΟΣ ΧΑΛΒΑΝΤΖΗΣ

Σύμφωνα με την κατά Hegel θεώρηση για το Είναι, καθώς και για τη γνώση αυτού, συναντούμε αρχικά την κατ' αίσθηση βεβαιότητα του φυσικού πράγματος. Απαντούμε το άμεσο επίστασθαι του πράγματος, ή του αντικειμένου καλύτερα, το οποίο καθαρώς αντίκειται σε εμάς¹. Δημιουργείται, λοιπόν, η κύρια διχοστασία μεταξύ ενός αντικειμένου και ενός υποκειμένου έτοιμου να το καταβροχθίσει, εντάσσοντας το στο πλέγμα των δικών του κατηγοριών σκέψης. Το αντικείμενο στέκεται απέναντί μας ως εάν να μιλά για τον πλούτο και το εντελές του χαρακτήρα και της μορφής του, ως εάν να έχει τη γνώση της αυτοτέλειας και αυτοδυναμίας του, δηλαδή, βρισκόμενο σε σχέση με τον εαυτό του. Παγιώνεται και στερεοποιείται σε ένα είναι που έχει βρει τη θέση και τη λειτουργία του εντός της έγχρονης τάξης πραγμάτων. Πρόκειται, εδώ, όμως, για μια κατ' αίσθηση βεβαιότητα και όχι για μια αντικειμενική αλήθεια ή ενεργό πραγματικότητα, προς την οποία σκοπεύει η προσέγγιση του Γερμανού στοχαστή². Ο διαχωρισμός μυθικής και έλλογης συνείδησης φαντάζει, στο αυτό το σημείο, αναγκαίος. Η παραστατική συνείδηση -ή αλλιώς η συνείδηση που εκφέρει νόημα υπό την πρωταρχική και αρχέγονη μορφή της, αυτή των εικόνων- δεν μπορεί να κατανοήσει τον εαυτό της. Είναι αδύνατον στη βάση της πρωτογενούς αρχέγονης βαθμίδας, όπου και γίνεται η συνάντηση με τα πράγματα, να καταστεί κάτι ενικά σταθερό. Στο μέτρο που αφορά μια εμπειρικά αντιληπτή εντύπωση, οι κατηγορίες και οι έλλογες αρχές εκλείπουν ή ξεγλιστρούν από το πεδίο της εν λόγω συνειδήσεως, κι αυτό το οποίο εντοπίζεται είναι μια ψευδής ενότητα που έρχεται σε αντίστιξη με την ιδεοποιημένη ολότητα³. Αναδεικνύεται η ουσία του φυσικού όντος στο εσωτερικό της αντιληπτικής συ-

νείδησης, που όμως καθίσταται ψευδής λόγω ακριβώς του υφιστάμενου οντολογικού επιπέδου στο οποίο βρίσκεται. Στη βάση, δηλαδή, μιας ασύνειδης και αναληθούς ζωντανής ύπαρξης θα αντιπαρατεθεί εν συνεχεία η εννόηση του εαυτού, ο συνειδητός εαυτός στον οποίο θα συμπέσουν μορφή και περιεχόμενο και ο οποίος θα διορθώνει τρόπον τινά την πλανεμένη αλήθεια. Πρόκειται για μια αλήθεια της άρνησης και του εκμηδενισμού, όπως θα διαπιστώσουμε, για μια αλήθεια των πολλαπλών καθορισμών και περιεχομένων που αντιμάχονται και διαλύουν αυτό το στατικό εν για το οποίο μας μιλά.

Συνεπώς, εκείνο που πρέπει να γίνει είναι να επιστρέψει πάλι πίσω στον εαυτό του, εντοπίζοντας μια δική του βαθύτερη ουσία, καθότι ουσία σε συμφωνία με τον εαυτό του⁴. Εκκινώντας από την υποκειμενικότητα και τη συνείδηση, η εκκάλυψη έγκειται στην περιδιάβαση όλων των πτυχών που την καθορίζουν. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται η εξομοίωση του ανόμοιου -ή εκείνου που της φαινόταν ως ανόμοιο σε ένα πρώτο και “θολό” στάδιο με το όμοιο, όπως και ισχύει στην πραγματωμένη αλήθεια. Αφορά την αναζήτηση του εαυτού της μέσω του άλλου, όπου ως άλλο νοούνται οι διάφοροι καθορισμοί που την υπονομεύουν. Λαμβάνοντας υπόψη πλευρές που τις συμπεριλαμβάνει και αποτελούν μέρη αυτής, θα πρέπει να οδηγηθεί και να επιστρέψει πάλι πίσω στον αληθινό εαυτό της αυτή τη φορά. Έχοντας συνείδηση, πλέον, αυτού για το οποίο μιλούσε στην αρχική της φάση, προσφέρει ένα πιο πλήρες και αληθινό είναι στον εαυτό της⁵, το οποίο, με τη σειρά του, θα καταστεί κι αυτό “ενδεές” νοήματος τη στιγμή ακριβώς που θα αναγγείλει την ουσία του. Δεν πρέπει εδώ να συγχέουμε τη διαδικασία εννοημένης σύλληψης της ολότητας με έναν χρόνο αναπαραγωγικό και επαναληπτικό. Ο τελευταίος αρμόζει μόνο στη φυσική σφαίρα πραγμάτων και δεν αντανακλά διόλου τη ζωή ή το εσωτερικό γίγνεσθαι των προοδιορισμών. Αυτή η σύγχυση με το χρόνο της φυσικής πραγματικότητας επισυμβαίνει στο μέτρο που δεν καθιστά αντιληπτή την προοδευτική ροή. Σχηματικά μιλώντας, θα μπορούσαμε να παραστήσουμε την εξέλιξη του είναι καθ’ εαυτό σε είναι δι’ εαυτό⁶ με μια γραμμή

που προχωρά εντός ενός ελικοειδούς κύκλου. Ο χρόνος της συνειδησιακής ροής και η πραγμάτωση νοήματος εντός αυτής συνίστανται στην απόλυτη αρνητικότητα της εσωτερικής αναγκαίας διαφοράς. Λόγω των λεπτών και αδιαφοροποίητων στα περιθώριά τους ορίων των εκάστοτε καθορισμών, η διαφορά μπορεί και συμπυκνώνεται με τον εαυτό της παρότι διάφορη εαυτής.

Στο σημείο αυτό αναδύεται η όλη διαλεκτική διαδικασία προόδου, με γνώμονα την οποία το αντικείμενο συναντά τον εαυτό του φονεύοντάς τον. Όσο παράδοξο κι αν ακούγεται αυτό, αποτελεί τον μόνο δυνατό τρόπο με τον οποίο καθίσταται δυνατή η διάσωση του εαυτού του μέσω της γνώσης της ουσίας του. Η γνώση αυτή διαμεσολαβείται, μαιίνεται, από το έτερο του. Εμβαθύνοντας στη λογική της σκέψης του, βρισκόμαστε, σχηματικά και πάλι μιλώντας, ενώπιον μιας διαλεκτικά αέναης κυκλικήςφοράς, η οποία σχετίζεται με τα στοιχεία της μερικότητας και της καθολικότητας. Συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η πρώτη διαβάθμιση της πραγματικότητας του όντος είναι αυτό το άμεσο και αισθητό αντικείμενο, που αλλιώς θα το ονομάζαμε καθέκαστον. Το καθέκαστον, ως το συγκεκριμένο αισθητό αντικείμενο, είναι εκείνο προς το οποίο σκοπεύει το νοεόν της ίδιας της υπόστασης, όπως θα διευκρινιστεί. Δεν πρόκειται για μια σκέψη που της αντίκειται και προσπαθεί να την οικειοποιηθεί, κατακτώντας την γνωσιακά. Αυτό συμβαίνει, επειδή ο καθολικός Λόγος εδώ αυτοπαράγεται μέσα στο ίδιο έγχρονο ιστορικό γίνεσθαι. Με άλλα λόγια, δεν έρχεται απ' έξω προκειμένου να εξορθολογίσει την άτακτη πολλαπλότητα των φυσικών συμβάντων. Το αισθητό γίνεσθαι είναι εκείνο το ίδιο που παράγει ή ενέχει τη λογική συνοχή που το διέπει, στο μέτρο που είναι δυνατόν να διαιρέσει τον εαυτό του στα μέρη τα οποία το συγκροτούν ως αυτό που είναι στην αλήθεια του. Το ίδιο αυτό αισθητό εισέρχεται στη διαδικασία του να απολέσει την ουσία του, να χάσει, δηλαδή, αυτό το οποίο διατεινόταν ότι είναι. Εφεξής εμφανίζεται ως κάτι αλλότριο, ως κάτι ξένο προς εαυτόν, μέσω μιας συνειδησης που το παρατηρεί. Αυτή την παραδοξότητα, θα μπορούσαμε να την κατανοήσουμε, με όρους δράσης και αντί-

δρασης, υπό τη μορφή μιας ενέργειας ένθεν και ένθεν. Την όλη λογική του σχήματος διέπει η αμφισημία ή το αμφίδρομο του ενεργείν. Η συνείδηση μοιάζει να προκαλεί, επειδή προκαλείται από μια αλλότρια ενέργεια. Πρόκειται για την υπαρξιακή στιγμή κατά την οποία, στην πραγματικότητα, είναι η συνείδηση εκείνη που προκαλεί προκειμένου να αφυπνίσει την εσωτερική της κίνηση. Το αμφίδρομο, λοιπόν, μπορεί να εξηγηθεί υπό το πρίσμα μίας και μόνο κίνησης, η οποία συγκρατεί υπερβαίνοντας τα δύο άκρα ή τις δύο διαδρομές. Το αντικείμενο είναι εκείνο που κατευθύνεται προς την επιθυμία, ή -καλύτερα- που αναγκάζει την επιθυμία να προστρέξει προς αυτό. Σε αυτό το σημείο, μπορούμε να αναφερθούμε στην παραδοσιακή λογική αρχή της ταυτότητας. Σύμφωνα με αυτήν, ένα ον οριοθετεί τον εαυτό του, περιχαρακώνοντάς τον και αποκλείοντας ό,τι δεν συνάδει με το ορισμένο περιεχόμενό του. Ο καθορισμός, όμως, του περιεχομένου του χρειάζεται τα κατηγορήματα που σκοπίμως απεμπόλησε. Όσο εποουσιώδη κι αν φαίνονται αυτά τα γνωρίσματα, εντούτοις αναδεικνύονται αναγκαία· είναι οι διαμεσολαβήσεις που χρειάζεται το ον, προκειμένου να κατορθώσει να μιλήσει για την αλήθεια του⁷. Άρα γίνεται λόγος για μια εσωτερική δυναμική ανάπτυξη, κατά την οποία το δεύτερο στάδιο, απ' όπου περνά το ον, είναι εκείνο των επιμέρους προσδιορισμών που το διέπουν, ενώ αρχικά θεωρεί ότι δεν το διέπουν. Η μορφή που θα λάβει στο τέλος -ως μια ιδεοποιημένη ολότητα, ως ένα καθόλου που αυτή τη φορά έχει συνείδηση του εαυτού του- συνιστά τη μεγάλη διαφορά που περατώνεται καθ' όλη τη διαδικασία τροποποίησης. Αναδεικνύει, δηλαδή, το δυναμικό πεδίο ή την εξελικτική διαδικασία, συναφές μέρος της οποίας ανευρίσκεται στην έννοια της φύσης και των φυσικών φαινομένων του Αριστοτέλη. Η αριστοτελική έννοια της φύσης ενυπάρχει ήδη μέσα στο ακαθόριστο υλικό ως η δυναμική αρχή της μορφοποίησης του και εξ αυτού συστήνει την ουσία του. Η μορφή, την οποία θα λάβει εντέλει η πρωταρχική άμορφη ύλη, εμπεριέχεται σε αυτήν αποτελώντας την ενδογενή τάση ή το μαγνητικό πεδίο που ωθεί προς την οργάνωση του ακατάτακτου⁸. Σε αυτό το πλαίσιο επισυμβαίνει και ο θάνατος του όντος για να

μπορέσει να διασωθεί. Πραγματοποιείται η ανασκευή του νοήματός του, δηλαδή της έννοιάς του, μέσα από τον ίδιο του τον εαυτό⁹. Αναφερόμαστε σε μια αυτοπραγμάτωση νοήματος του καθέκαστου, για το οποίο έγινε λόγος νωρίτερα. Μια εγγενής διαδικασία αυτοπραγμάτωσης, η οποία, όπως αντιλαμβανόμαστε, τοποθετείται σε δύο σχεσιακές περιοχές: σε εκείνη της σχέσης προς εαυτόν και σε αυτήν της σχέσης προς το άλλο. Οι περιοχές αυτές νοούνται ως επιφάνειες αντιπαρατιθέμενες και ταυτόχρονα συμφιλιωμένες. Πρόκειται για το εσωτερικό γίνεσθαι της συνείδησης, το οποίο επιτρέπει να εκδιπλωθούν όλοι οι νόμοι και οι προσδιορισμοί που διέπουν αυτό το καθέκαστον και συνάμα αφήνουν το αντικείμενο ελεύθερο να πραγματώσει τον εαυτό του. Προκειμένου να μην υποστεί τη βία της γνώσης του άλλου και να αυτοπραγματωθεί, το αρχικό αντικείμενο πρέπει να καταστεί υποκειμένο. Αυτό το στάτους του υποκειμένου δεν επιτρέπει την υποκειμενική γνώση. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να το εξετάσουμε εμείς σύμφωνα με την υποκειμενικότητά μας, δηλαδή με έναν τρόπο που αρμόζει σε μια ατομική συνείδηση μαζί με όλα τα νοητικά του εργαλεία και ο οποίος (ο τρόπος) θα προβεί στην άμεση γνωστική του διαστρέβλωση και εξάλειψη¹⁰. Η ελευθερία και η εκμηδένιση μιας ιδιοτελούς προσπέλασης αποτελούν συνθήκες για τη διαδικασία της αυτοθεμελίωσης. Οι συνθήκες αυτές είναι αναγκαίες προκειμένου να κατορθώσουμε να αποδώσουμε άρθρωση στο αντικείμενο ως φαινόμενο εντός της αντιληπτικής συνείδησης, να το καταστήσουμε, δηλαδή, ικανό να εκφράσει το λόγο της αλήθειας του.

Συνεχίζοντας την πορεία μας, οδηγούμαστε στην τρίτη και τελευταία διαβάθμιση της εμπειρίας που είναι αυτή του καθόλου. Αναφερόμαστε στην έννοια της δεύτερης ή άμεσης αυτοσυνειδησίας, που λογίζεται ως το άπειρο. Ειδικότερα, πρόκειται για τη συνείδηση που παρατηρεί τον εαυτό της να παρατηρεί το άλλο της, όπου ως άλλο λογίζεται η α-νοησία της φυσικής σφαίρας. Η άμεση αυτοσυνειδησία, λοιπόν, βλέπει τον εαυτό της να σκέπτεται ή να έρχεται σε συσχέτιση με την πρώτη βαθμίδα πραγμάτων. Επομένως, σχετίζεται τώρα μαζί του με βάση τη σκέψη ότι απο-

τελεί αλλότριο μέρος του εαυτού της, το οποίο αναγνωρίζεται εκ των υστέρων εννοημένα ως δικό της¹¹. Το καθόλου νοείται ως συμφιλίωση και υπέρβαση, κατ' επέκταση, όλων των εσωτερικών διαφορών και αντιφάσεων. Είναι το έλλογα νοημένο καθέκαστον που αποκτά πλέον συνείδηση της ουσίας του. Καθιστάμενο έτσι εντελές μπορεί, πλέον, να ομιλεί συνειδητά για τον εαυτό του. Τούτο, εφόσον έχουν αλληλοεξουδετερωθεί όλες οι αντιφασκουσες πτυχές και καθορισμοί, λόγω της συνειδητοποίησης του ομοιογενούς χαρακτήρα τους και της εξάλειψης της διάφορης ατομικής υφής τους. Η συγκράτηση της ταυτότητας, αυτού για το οποίο μπορεί να εκφέρει κανείς λόγο, οδηγείται, τοιουτοτρόπως, σε μια υψηλότερη μορφή που αποτελεί ταυτόχρονα και το ίδιο του το περιεχόμενο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται το μεθοδικό διαλεκτικό εγχείρημα, το οποίο συναντάμε και ως *θεμελιώδη θεωρησιακό τύπο*. Πρόκειται για το εγχείρημα της εννοημένης σύλληψης της ολότητας του Είναι ως αυτού που είναι και αυτού που δεν είναι¹². Η λογική της ταυτότητας και της διαφοράς αναδεικνύει το εντελές και πλήρες πεδίο της αυτοσυνειδησίας του Ενός που εμπεριέχει κάθε ίδιον και έτερον υπό μια συνεκτική δομή, χωρίς να αφήνει περιθώρια θρυμματισμού από τις μεταξύ τους αντιθέσεις. Πιο αναλυτικά, κατά τη διαδικασία ανασυγκρότησης της έννοιας του όντος, απαιτείται το αρνητικό πεδίο της αναίρεσης της ουσίας του, δηλαδή της αλληλεκμηδένισης των συγκεκριμένων επιμέρους καθορισμών του. Η αλληλεκμηδένιση αυτή δηλώνει τον αδιαφανή χαρακτήρα των οριοθετήσεων μεταξύ των καθορισμών και εν τέλει την διαμεσολαβομένη ένωσή τους στη βάση μιας κοινής συνιστώσας, όπου συναντώνται και διαχωρίζονται. Με αυτόν τον τρόπο, φτάνει στο καθεστώς της μη διάκρισης και σε έναν λόγο -συνεκτικό και εύτακτο- που θα αρθρώνει τη μία ενεργά πραγματωμένη αλήθεια. Αναφερόμαστε στο καθεστώς εκείνο, στο οποίο δεν μπορεί να γίνεται λόγος για δράση και αντίδραση ή για διακριτές στιγμές. Τούτο, εφόσον αυτές θα έχουν αυτοαναιρεθεί, οδηγώντας στο επικαθορισμένο καθόλου που αποτελεί το γνήσιο πραγματωμένο άπειρο¹³.

Το καθέκαστον ως καθόλου, ως καθολικό καθέκαστον, πραγ-

ματώνει την ενεργό ουσία του, συμπλέκοντας αδιάρρηκτα την υποκειμενική βεβαιότητα της αρχικής εμπειρικής επόπτευσης των πραγμάτων με την πληρέστερη, σε περιεχόμενο και μορφή, αλήθεια του θεωρησιακού γίνεσθαι. Πρόκειται για τον αυτοπραγματώμενο και αυτοκαθοριζόμενο Λόγο εντός του έγχρονου ιστορικού γίνεσθαι, ο οποίος πραγματώνεται εν τη γενέσει του, καθώς είναι ικανός να συλλάβει τις πολλαπλές ιδιότητές του. Σύμφωνα με την προσέγγιση της εγγελιανής διαλεκτικής, την οποία επιχειρούμε σε αυτή την ανακοίνωση, θεωρούμε ότι ο Hegel προσδίδει μέσω της απόλυτης ιδέας μεταφυσικό στάτους στη ζωή. Η Απόλυτη Ιδέα, εκ των έσω, δίνει την εντύπωση μιας πανίσχυρης και εδραιωμένης καθολικότητας. Όμως, από μια εξωτερική οπτική ή οπτική του αφηγητή θα λέγαμε, καταδεικνύεται σαφώς η μερικότητά της· η οποία αντανακλά το έγχρονο και αρχέγονο πλαίσιο εντός του οποίου επιτελείται η πραγμάτωση της εμπλουτισμένης ουσίας. Η μερικότητα αυτή υποτάσσεται, δηλαδή, σε μια καθολικά εννοημένη πορεία, που είναι αυτή της αέναης διαλεκτικής εξέλιξης ως συνεχούς ανακατασκευής νοήματος περί της ουσίας του. Συνεπώς η έννοια της καθολικότητας είναι εκείνη που υπερβαίνει ακόμη και την εμπράγματα εννοημένη ολότητα, καθότι εμπεριέχει πρωταρχικά το φυσικό, το οποίο δηλώνει το υποτελές της πεδίο. Πρόκειται για μια εναλλασσόμενη πορεία που ακολουθεί η μία υπόσταση και οι διάφορες διαστρωματώσεις της (επιμέρους και καθόλου), στις οποίες, κάθε φορά, πραγματώνεται για να εξαφανισθεί και να αναδειχθεί πλουσιότερη και υψηλότερη. Κοντολογίς, ο Hegel κάνει λόγο για την εμμενή υπερβατικότητα ως αντίστιξη προς την απόλυτη υπέρβαση των δύο κόσμων, που χαρακτηρίζει την θεολογική αντίληψη. Υποδηλώνει, συνεπώς, την ενοποίηση των δύο κόσμων εντός του θεωρησιακού γίνεσθαι της συνείδησης¹⁴. Οι άπειρες δυνατότητες, που τίθενται στη βάση της γνώσης του αναγκαίου, δεν μπορούν να γνωσθούν αθροιστικά λόγω ακριβώς του ορθολογικού περιορισμού των μορφολογικών ορίων. Το άπειρο είναι εμμενές, χωρίς εξωτερικό καθορισμό του περιεχομένου του. Η πολλαπλότητα των καθορισμών, που συναποτελούν αυτό

το άπειρο περιεχόμενο, συγκροτεί την ίδια τη συνείδηση, η οποία καθιστά τον εαυτό της αντικείμενο έλλογης σύλληψης. Ο Hegel, ενοποιώντας τις δύο πραγματικότητες ή υπαρξιακούς τρόπους του όντος, οδηγεί σε μια γνωσιακή αυτοπραγμάτωση του νοήματος του είναι. Η αυτοπραγμάτωση αυτή καθίσταται γνωστή, λόγω του απείρως καθορίσιμου της σφαίρας της εμμενούς πραγματικότητας¹⁵. Επομένως, η εκκάλυψη του υπερβατικού χαρακτήρα της ετερότητας επιτυγχάνεται με έναν τρόπο που, αν και διαφέρει, ενυπάρχει στα θεμέλια της φαινομενολογικής προσέγγισης του ύστερου Husserl και του Merleau-Ponty.

Συνεπώς, ο Hegel κάνει λόγο για ένα Ον που εκφέρει λόγο για τον εαυτό του -άρα νοεί τον εαυτό του- και το οποίο, σε τελική ανάλυση, δεν μπορεί να αξιώνει έναν λόγο συμπαγούς και στερεής καθολικότητας, καθώς ως τμήμα της φυσικής πραγματικότητας την ίδια στιγμή αποτελεί μερικότητα. Η ελευθερία που παραχωρεί ο Λόγος, ο οποίος νοεί, συνιστά όρο θεμελιώδη για τον αυτοκαθορισμό του Είναι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Hegel, *Φαινομενολογία του νου*, επιμ. Γ. Φαράκλας, μτφρ. Γ. Φαράκλας, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2007, σελ. 115.
2. J. Hyppolite, *Χέγκελ και Μάρξ*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, εκδ. Έρασιμος, Αθήνα, σελ. 60.
3. *ΦΝ*, σελ. 117. Βλ. επίσης τον τρόπο, κατά τον οποίο μεταγγίζει την ιδέα της αισθητικότητας και της παράστασης στο επίπεδο της αρχέγονης ιστοριογραφίας, που αποτελεί το πρώτο μέρος της εξελικτικής προόδου του πνεύματος στην ιστορία. Αντιπροσωπεύοντας το στάδιο της μυθικής συνειδήσεως ως ταυτότητα υποκειμενικότητας και φυσικής ύπαρξης των συμβάντων στη σφαίρα του χρονικού γίνεσθαι. Συνεπώς, απάδει της θεωρησιακής συγκράτησης των αντιφάσεων υπερβαίνοντάς τες. (Hegel, *Ο Λόγος στην Ιστορία*, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας, επιμ. Μ. Κλαυδιανού, μτφρ. Π. Θανασάς, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005, σελ. 102).
4. *ΦΝ*, σελ. 117.
5. *ΦΝ*, σελ. 193. Λόγος περί της ορισμένης άρνησης. Μια άρνηση που φανερά αντίκειται μιας στείρας ή κενής άρνησης, που καθαρά αντιστρατεύεται μια κενολογία του μηδενός ή ένα μηδέν χωρίς περιεχόμενο. Αυτό το κάτι, που εμπεριέχει το μηδέν, είναι που την τραβά σε μια εμμένεια που είναι τόσο απόλυτη και καθολική, επειδή περιέχει όλους τους καθορισμούς, όσο ετερογενείς κι αν είναι

μεταξύ τους. Εγκαθίδρυση, λοιπόν, διαμεσολαβητικής σχέσης που δεν αφήνει κάτι να εννοηθεί ως υπεράνω ή πέραν των ορίων ως άπειρων.

6. Hegel, *Ο Λόγος στην Ιστορία*, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας, επίμ. Μάγδα Κλαυδιανού, μτφρ. Π. Θανασάς, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005, σελ. 182.

7. *ΦΝ*, σελ. 140. Εδώ επισημαίνεται το παίγνιο των δυνάμεων ή το πέρα δώθε που αντικατοπτρίζει την αληθή ουσία, αυτή της διαρκούς αυτοαναίρεσης. Οι ετερόκλητοι προσδιορισμοί που εισδύουν ο ένας στον άλλον, καταργώντας έτσι τις όποιες κατ' επίφαση οριοθετήσεις, καθόσον αυτές αναιρούνται από τον ίδιο τους τον εαυτό. Σε χρόνο ταυτοχρονίας, δηλαδή, το ανόμοιο εαυτού αναδεικνύεται όμοιο εκεί που η ομοιότητα εαυτού είχε αποδιώξει μέρος του εαυτού της, ως ανόμοιο εαυτής, διαβαίνοντας τότε σε ένα προγενέστερο άρα ελλίπες επίπεδο.

8. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, επίμ. Β. Μανδηλάρας, μτφρ. Α. Μ. Καραστάθη, εκδ. Οδυσσεάς Χατζόπουλος, 1014b, 16, σελ. 252.

9. *ΦΝ*, σελ. 164. Προετοιμάζεται η εσωτερική αναγκαιότητα που αναδεικνύει τη διαρκή εσωτερική ροή των αντιθέσεων, που λόγω της ομοιογενούς συστάσεως τους συνιστούν μια ενότητα που διακρίνεται από την τάξη της μη διάκρισης και της μη διαφοράς στην ακριβή της ουσία.

10. Γ. Φαράκλας, *Γνωσιοθεωρία και Μέθοδος στον Έγελο*, επίμ. Πόπη Κρίπα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2000, σελ. 22. Η φράση frei Entlassen, που δηλώνει την κίνηση της απόλυσης και της ελευθέρωσης του εαυτού της. Εγκατάλειψη σε μια περιοχή ελευθερίας και αποδέσμευσης της μερικότητας, ή αλλιώς του φυσικού τρόπου ύπαρξης, από το πλέγμα του συνειδησιακού εσωτερικού χώρου. Μια συνθήκη στο εσωτερικό της συνείδησης που εδραϊώνει σε πρώτη φάση, ή στη φάση του πρώτου νόμου, την αυθυποστασία του ενός και του άλλου άκρου. Συνεπώς, και το σκέλος της ίδιας της υποκειμενικότητας εμφανίζεται ως ένα καθαρό απλό αντικείμενο. (*ΦΝ*, σελ. 188), (*Εγκυκλοπαίδεια*, § 244).

11. *ΦΝ*, § 113. Στην ουσία της, πρόκειται για μία κίνηση του μη διαχωρισμού με διπλή κατεύθυνση. Φαινομενικά προβάλλονται δύο κινήσεις (κύριος- εννόηση και δούλος- φυσική ύπαρξη) ως ενέχουσες, όμως, εγγενώς, η καθεμία τους, διττές κατευθύνσεις προς εαυτόν και προς έτερον και στα δύο μέρη.

12. Hegel, *Ο Λόγος στην Ιστορία*, ό.π., σελ. 182.

13. *ΦΝ*, σελ. 195.

14. *ΦΝ*, σελ. 128.

15. P.Guyer, *Kant*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 257. Τίθεται, ως αντιδιαστολή προς τη μεταφυσική της εμπειρίας, στον Kant, σύμφωνα με τη διδασκαλία του οποίου εξάγεται ότι το έρεισμα επί του οποίου βρίσκονται όλοι οι καθορισμοί είναι αδύνατον να γνωρισθεί λόγω των μορφολογικών περιορισμών της κατ' αίσθηση αντίληψης. Επομένως, είναι αδύνατον όχι μόνο να προσπελάσουμε αθροιστικά όλους τους επιμέρους προσδιορισμούς, αλλά και να φτάσουμε στην ιδέα του απόλυτου αναγκαίου όντος που είναι η Απόλυτη Ιδέα, κατά Hegel, στον οποίο και είναι εφικτή γνωστικά. Ξεπερνά,

λοιπόν, εδώ ο Hegel το ιδεώδες του Καθαρού Λόγου, που αποτελεί χίμαιρα για τον Kant, και το καθιστά γνώσιμο, ακριβώς γιατί μπορεί να συλλάβει ή να συγκρατήσει ιδεατά, εντός του έγχρονου γίγνεσθαι, το πολλαπλό των καθορισμών που αναδεικνύουν το απόλυτο της ιδέας.